

**DETERMINATIVE COMPOUNDS IN THE PERSIAN LANGUAGE
(BASED ON THE MODELS “بلند+NOUN” AND “کوتاه+NOUN”**

Begalieva Khadicha Dilmurod’s daughter

1st year master’s student, Linguistics (Persian),

Tashkent State University of Oriental Studies

g-mail: begalievahadica@gmail.com

Scientific advisor: PhD, Associate Professor Nodir Nuriddinov

Abstract: *This article aims to give information about attributive compounds in Persian and dedicated to the study of determinative compound words formed based on the models “بلند+noun” and “کوتاه+noun”*

Key words: *determinative compounds, adjective, noun, new attributive words*

**FORS TILIDA DETERMINATIV QO‘SHMA SO‘ZLAR (“بلند+OT” VA
“کوتاه+OT” MODELLARI ASOSIDA)**

Begaliyeva Xadicha Dilmurod qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Lingvistika (fors)1-kurs magistranti

g-mail: begalievahadica@gmail.com

Ilmiy rahbar: PhD, dotsent Nodir Nuriddinov

Annotatsiya: *Ushbu maqola fors tilida determinativ qo‘shma so‘zlar haqida ma’lumot berish va “بلند+ot” va “کوتاه+ot” modellari asosida yasalgan determinativ qo‘shma so‘zlarni o‘rganishga bag‘ishlangan.*

Kalit so‘zlar: *determinativ qo‘shma so‘zlar, sifat, ot, yangi so‘zlar.*

KIRISH

Turli tillardagi qo‘shma so‘zlarning xususiyatlari haqida ko‘plab asarlar yozilgan hamda dunyo olimlarining qo‘shma so‘zlar, xususan, determinativ qo‘shma so‘zlar yasalishi va uning o‘rganilganlik, aniqlik darajasi haqida ma’lum bir to‘xtamga kelinmagan. Shunday bo‘lsa-da, turli olimlar tomonidan qo‘shma so‘zlar bo‘yicha bir qancha izlanishlar olib borilgan va ulardan turli xil ta’riflar taqdim etilgan. Quyida bir qancha olimlarning nazariy qarashlarini ko‘rishimiz mumkin:

“Qo‘shma so‘z – ikki yoki undan ortiq o‘zak (negiz)lar yoki leksik (noaffiks) morfemalarning birikuvidan iborat yoki so‘z birikmalarining leksikalizatsiyasi natijasida hosil bo‘lgan murakkab birlik (kompozit)”.

Mustaqil leksik ma’no ifodalay oladigan birdan ortiq leksemani qo‘shish bilan so‘z yasalihi kompozitsiya usuli bilan so‘z yasalihi deyiladi .

Eron tilshunosligida ham kompozitsiya jarayoni bir xil baholanmaydi. Bir guruh olimlar qo‘shma so‘zni uning yaxlitligidan kelib chiqib tadqiq etsalar, boshqalari esa bu holatni e’tibordan chetda qoldirib, qo‘shma so‘z komponentlarining morfologik tarkibini tavsiflash bilangina cheklanadilar .

Ma’lumki, determinativ qo‘shma so‘zlar kompozitsiya usuli orqali yasaluvchi qo‘shma so‘zlardir. Determinativ qo‘shma so‘zlar o‘z tarkibidagi komponentlarining o‘zaro munosabatiga ko‘ra hokim va tobe so‘z orqali bog‘lanuvchi so‘z birikmalarini eslatadi. Bu kabi qo‘shma so‘zlarda bir komponent boshqa bir komponent ma’nosini aniqlashtiruvchi bo‘lib, ular o‘zaro birgalikda yagona tugal ma’noni anglatib keladi .

Fors tilida mahsuldor va keng tarqalgan qo‘shma so‘zlar haqidagi tasavvurlar aniqdek tuyulsa-da, lekin so‘z yasalihi bu bo‘limi ko‘plab lingvistik bahslar va nazariy tadqiqotlarga asos bo‘lib kelmoqda. Qo‘shma so‘zlarni aniqlash va ularni o‘rganishda tadqiqotchilar turli mezonlarga asoslanadilar. Ba’zilar qo‘shma so‘zlarga faqat shakl nuqtayi nazaridan yondoshsalar, boshqalar esa semantik va funksional belgilariga ko‘ra tadqiq etadilar. Eron tilshunosligida qo‘shma so‘z yasalihi jarayoni bir xil baholanmaydi.

Determinativ qo‘shma so‘zlarda bir komponent ikkinchisining ma’nosiga aniqlik kiritib tobe so‘z sifatida keladi. Masalan: صاحب خانه *sāhebxāne* “uy egasi”, خورده مالک *xordemālek* “kichik tadbirkor” kabi. Tadqiqot ishida xuddi shu usulda yasalgan qo‘shma so‘zlarning “+ot” va “+kuta” modeli ko‘rib chiqiladi. Qo‘shma so‘zlarni tadqiq etish jarayonida fors tilida aynan shu model asosida bir qator yangi determinativ qo‘shma so‘zlar yasalihi ma’lum bo‘ldi.

O‘zbek tilida hajm-o‘lchovni ifodalovchi sifatlar *keng, tor, uzun, qisqa, katta, kichik, og‘ir, yengil, baland va past* degan so‘zlarni o‘z ichiga oladi. Fors tilida bu sifatlar دراز *derāz* “keng”, باریک *bārik* “tor”, بلند *boland* “uzun”, کوتاه *kutāh* “qisqa, kalta”, بزرگ *bozorg* “katta”, کوچک *kuček* “kichik, kichkina”, وزین *vazīn* “og‘ir”, سبک وزن *sabokvazn* “yengil”, بلند *boland* “baland” va پایین *pāyin* “past” deyiladi. Quyida بلند *boland* “baland”, کوتاه *kutāh* “kalta” sifatlariga ot so‘z turkumidagi so‘zlar qo‘shilihi natijasida hosil bo‘lgan determinativ qo‘shma so‘zlarni ko‘rib chiqamiz:

“+ot” modeli asosida yasalgan determinativ qo‘shma so‘zlar:

بلنداقبال *bolandaxtar* “baxtli”, “omadli”; بلندارکان *bolandarkān* “mansabli”; بلنداقبال *bolandeybāl* “iqbolli”, “ulug‘vor”; بلندافسر *bolandafsar* “sohibqiron”, “tojdor”; بلندبانگ *bolandāvāz* “baland ovozli”; بلندبخت *bolandbaxt* “baxtli”, “omadli”; بلندبانگ *bolandbāng* “baland ovozli”; بلندپرواز *bolandparvāz* “balandparvoz”, “manman”, “o‘zini katta tutuvchi”, “kekkaygan”; بلندپایه *bolandpāye* “mansabli”, “valine‘mat”; بلندقامت=بلندقد *bolandsāye* “homiylik qiluvchi”, “himoyachi”; بلندقامت=بلندقد *bolandyāmat=bolandyad* “bo‘ychan”, “novcha”; بلندکوکب *bolandkawkab* “iqbolli”, “baxtli”; بلندمرتبہ=بلندمکان *bolandmartabe=bolandmakān* “mas‘ul”, “javobgar”; بلندنام *bolandnām* “dongdor”, “mashhur”, بلندنظر *bolandnazar* “mulohazali”, “uzoqni ko‘ra biladigan”; بلندهمت *bolandhemmat* 1) “oliyhimmat”, “muruvvatli”; 2) “irodali”, “kuchli”; بلندنوا *bolandnavā* “ovozi baland”; بلندطبع *bolandtab* “himmatli”, “hotamtay”, “saxiy”.

Endi بلند *boland* “baland”, “yuqori” ma‘nosini beruvchi sifat so‘z turkumiga mansub bilan yasalgan determinativ qo‘shma so‘zlar qatnashgan jumladan namunalar ko‘rib chiqamiz:

*Gah bolandist zamoni pasti, har kas ey dust **bolandaxtar** nist* “Gohida pastlik zamoni ustundir, har kim ham, ey do‘st, **baxtli** emas” [3:1017].

Bu jumlada بلند *boland* “baland”, “yuqori” ma‘nosini beruvchi so‘z bilan اختر *axtar* “yulduz” so‘zi birikib “baxtli”, “omadli” ma‘nosida kelgan.

کی کاووس آدمی ناصبور و ناشکر و بلندپرواز است که تا به هر مرتبه می رسد، باز میل مراتب *Keykāvus ādami-ye nāsabur-o nāšokr-o **bolandparvāz** ast-ke tā be har martabe mi-rasad, bāz meyl-e marāteb-e bālātar-rā mi-konad* “Kaykovus qancha baland martabaga erishgani sari yana ham balandrog‘ini xohlaydigan noshukr, besabr va **manman** odam” [3:1017].

Yuqoridagi gapda esa بلند *boland* “baland”, “yuqori” va پرواز *parvāz* “uchadigan”, “uchuvchi” so‘zlari birikuvidan salbiy ma‘noga ega determinativ qo‘shma so‘z yasalgan.

شعر فارسی برای ما، مکتب سرافرازی و بلندطبعی و آقایی و بی نیازی...بود *Še‘r-e fārsi barāye mā, maktab-e sarafrāzi va **bolandtab’i** va āyāyi va biniyāzi...bud* “Forsiy she‘r biz uchun g‘urur, **oliyhimmatlik**, ulug‘vorlik va bemuhtojlik ... edi” [3:1018].

Keltirilgan jumlada بلند *boland* “baland”, “yuqori” va طبع *tab’* “did, tabiat” so‘zi birikib, “oliyhimmat”, “saxiy” ma‘nosini bildirmoqda.

مرد بلندهمت باید برای وصول به مقصود، همیشه تقاضای خود را بر یک مقدار قابلیت و توانایی که *Mard-e **bolandhemmat** bāyad barāye vosul be maṣsud, hamiše tayāzā-ye xod-rā bar yek meydār yābeliyyat va tavānāyi-ke nadārad, banā*

begozārad “Ozgina bo‘lsa ham qobiliyat va iste’dodga ega bo‘lmagan **irodali** inson o‘z maqsadiga erishish uchun doimo harakat qilishi kerak” [3:1018].

Ushbu jumlada *بلندهمت* *bolandhemmat* so‘zi “irodali”, “kuchli” ma’nosida kelmoqda.

“ot+كوتاه” modeli asosida yasalgan determinativ qo‘shma so‘zlar

كوتاه آستين *kutāhāstin* “yo‘qsil”, “faqir”; *كوتاه الياف* *kutāhalyāf* “qisqa tolali”; *كوتاه قامت* *kutāhyāmat*, *كوتاه قد* *kutāhyad* “kalta bo‘yli”; *كوتاه پا* *kutāhpā* 1) “kalta oyoqli”, “kalta bo‘yli”, 2) “quyon”; *كوتاه پرواز* *kutāhparvāz* “qisqa masofaga uchish”; *كوتاه حرف* *kutāhharf* “kamgap”; *كوتاه دست* *kutāhdast* 1) “qo‘li kalta”, 2) “vazmin”, “mo‘tadil” 3) “itoatkor”, “yuvosh”; *كوتاه شاخ* *kutāhshāx* “shoxsiz”, “to‘qol”; *كوتاه فكر* *kutāhfekr* “kalta fikrlaydigan”; *كوتاه مدت* *kutāhmoddat* “qisqa metrajli”, “qisqa muddatli”; *كوتاه نظر* *kutāhnazar* “kaltabin”; *كوتاه نفس* *kutāhnafas* “hansiragan”, “qisqa-qisqa nafas oladigan”; *كوتاه عمر* *kutāhomr* “qisqa umr”.

Quyida *kutāh* “qisqa” sifati bilan yasalgan determinativ qo‘shma so‘zlar ishtirok etgan jumalarga diqqat qilamiz:

هر که از ایشان عالم و زاهد و كوتاه دست باشد، او را بر آن کار نگاه دارند ālem va zāhed va kutāhdast bāšad, u-rā bar ān kār negāh dārand “Kim ulardan olim, zohid va **qo‘li kalta** bo‘lsa, uni o‘sha ishda ushlab turadilar” [3:5980].

Guyand mard-e كوتاه قد و حقیر جثه بود، از این سبب او را وطواط می گفتند kutāhyad va hayirjosse bud, az in sabab u-rā vatvāt mi-goftand “Aytishlaricha, u **past bo‘yli**, kichik jussali odam edi, shuning uchun uni ko‘rshapalak deyishardi” [3:5981].

مردمان كوتاه نظر و حمقاي تنبل، مسخرگی و هرزگی را نردبان توقي و موفقیت تشخیص می دهند Mardomān-e kutāhnazar va hamyā-ye tambal, masxaregi va harezgi-rā nardbān-e tavayyi va movaffaiyyat tašxis mi-dehand “**Uzoqni ko‘ra olmaydigan** va kaltabin odamlar masxara qilish va axloqsizlikni muvaffaqiyat zinapoyasi deb bilishadi” [3:5981].

XULOSA

1. Fors tilida determinativ qo‘shma so‘zlar o‘zida tobe va hokim munosabatini ifodalab, bir bo‘lakning ikkinchisini aniqlab kelishi natijasida hosil bo‘lishi va birgalikda muayyan so‘z turkumiga oid yangi fikrni ifodalash uchun xizmat qilishi isbotlandi.

2. Tadqiqot mavzusiga doir to‘plangan misollar tahlilida determinativ qo‘shma so‘zlar yasallishida sifat so‘z turkumlari ham salmoqli o‘rin egallashi va nafaqat badiiy, balki so‘zlashuv uslubida ham keng qo‘llanilishi o‘z tasdig‘ini topdi.

3. Mazkur izlanishda **“ot+بلند”** modeli asosida jami 19 ta hamda **“ot+كوتاه”** modeli asosida 14 ta, umumiy hisobda **33 ta** determinativ qo‘shma so‘z o‘rganib chiqildi va jumlar orqali misollar keltirildi. Ularning ayrimlari jahon lingvist

olimlarining tadqiqotlarida turli jihatdan guruhlariga ajratilgan, shunday bo‘lsa-da ularning determinativ qo‘shma so‘z ekanligiga e‘tirozlar kuzatilmadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Рубинчик Ю. А. Грамматика современного литературного персидского языка. – М, 2001.
2. Персидско-русский словарь: В 2-х томах под ред. Ю.А.Рубинчика. – М.: Русский язык, 1985. – 800 с., 848 с.
3. Anvari H. Farhang-e bozorg-e soxan. Tehron, 1381.
4. Чавчавадзе Т. А. Именное словосложение в новоперсидском языке. – Тбилиси: Мецниереба, 1981. – Б. 16-30.
5. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясаши. – Тошкент:Ўқитувчи, 1989. – Б. 30.
6. Nuriddinov, N., & Nizamova, F. (2022). Theoretical views of Iranian linguists on the classification of word-combinations. In *ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ* (pp. 86-90).
7. NURIDDINOV, N., & AKMALOV, S. (2022). THE ROLE OF IRANIAN ACADEMIES OF LANGUAGE AND LITERATURE IN THE DEVELOPMENT OF PERSIAN LEXICON. *THEORETICAL & APPLIED SCIENCE Учредители: Теоретическая и прикладная наука*, (6), 140-143.
8. Нуриддинов Н.Н. Форс тилида копулятив кўшма сўз ва эркин копулятив сўз бирикмаларининг дистинктив белгилари Монография. – Т, 2020.
9. Алимова Х.З. Вопросы классификации сложных слов в иранском языкознании // Восточные языки и культуры: Материалы III Международной научной конференции. – Москва, 2010
10. Киселева Л.Н. Очерки по лексикологии языка дари. – М.: Наука, 1973. – С. 112; Язык дари Афганистана. – М.: Наука, 1985.
11. Ганиев А.Г. Очерки по глагольной фразеологии литературного пушту. – Т, 1985.
12. Л. С. Пейсиков Очерки по словообразованию персидского языка. – М. 1973.
13. Ўзбек тили грамматикаси. Морфология. – Т.: Фан, 1975. Т.1.